

A nyelvi jelrendszer

Bevezető gondolatok

Mint minden rendszer, a nyelvi rendszer is két alapvető összetevőből áll: **elemekből** és az elemek elrendeződését meghatározó **szabályokból**. Harmadik összetevőként még megemlíthetünk egy sajátos jelenséget, a **szokást**, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelv elsősorban **nyelvhasználat** közben létezik, alakul. Fontos tehát az is, hogy a nyelv *időben* létezik, vagyis van jelene, múltja, jövője, és folyamatosan változik. A **változás** az egész rendszert érinti, úgy a szabályokat, mint az elemeket; noha kétségtelen, hogy bizonyos fokú **állandóság** is jellemzi a nyelvet, e nélkül ugyanis nem értenék meg egymást, nem lenne egy a nyelvhasználók számára közös alap, kód, amelyet – egy-egy beszélőközösségen belül – mindegyikük ismer. No de mi is változik akkor, amikor nyelv elemeinek változásáról beszélünk? Tulajdonképpen mik a nyelv elemei?

A tétel kifejtése

A nyelvi jelek: mesterséges jelek. A nyelv: jelrendszer, vagyis jelek szabályok szerinti elrendeződése. A nyelv elemei: a nyelvi jelek. (a szabályok összessége pedig nem más, mint a **nyelvtan** – ha pontosak akarunk lenni tehát, akkor a magyarnyelv-óráknak csak egy kis részét nevezhetjük nyelvtanóráknak). A minden jelnek két része van: a **jelölő** vagy jeltest, egy érzékelhető dolog (a nyelv esetében például a hangalak), valamint a **jelölt** vagy jelentés, az a mélyebb tartalom, amire az érzékszerveinkkel felfogható dolog utal. Emellett természetesen fontos az is, hogy egy jelet *jelnek* tekintsünk, sőt ne csak mi tegyünk így, hanem a közösség is, amelyhez tartozunk. Ekkor tudunk ugyanis jelek segítségével információt továbbítani egymásnak, más szóval **kommunikálni**. A jelek egy részét éppen az ember alkotta, kommunikációs céllal; a jelek másik része **természetes**, csak éppen az ember jelnek tekinti őket, tehát valami olyannak, ami önmagán túl utal valami másra. Az ilyen természetes jelekre, amelyeket **szimptomának** is szoktak nevezni, jó példa a távoli égzengés (jelentése lehet: 'vihar közeledik') vagy a nap állása ('dél van'). A **mesterséges**, ember alkotta jeleket három nagy csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy a jelölő és a jelölt között milyen jellegű viszony áll fenn: az **ikonikus** jelek hasonlóságon alapulnak (ilyen például az igazolványkép); az **indexikus** jelek esetében valamiféle ok-okozati, logikai, térbeli vagy időbeli összefüggésről beszélhetünk (a mérget tartalmazó üvegcsé címkéjén található halálfej az üveg tartalmának elfogyasztásával járó valószínű következményre utal); míg a **szimbólumok** jelentése megegyezés eredményeként kapcsolódik valamilyen jeltesthez (a vörös szín mint jeltest kapcsolódhat a tiltáshoz mint jelölthöz, de akár a szerelemhez is).

Önkényesség és hasonlóság. A nyelvi jelek az ember alkotta, mesterséges jelek csoportjába tartoznak, ezen belül pedig a legnagyobb részük önkényes, **megegyezés szerinti**, vagyis szimbolikus viszonyt mutat jelölője és jelöltje között, vannak közöttük azonban olyanok is, ahol valamiféle **hasonlóságról** beszélhetünk (tehát ikonikusak). A **hangutánzó** és **hangfestő** szavak esetében ugyanis nem teljesen önkényes, hogy az adott hangsor (például a magyar *vau*, az angol *woof* vagy az olasz *bau*) éppen az adott jelentéshez (például a kutyaugatáshoz) kapcsolódik. A nyelvi jelek többsége viszont nem ilyen: hogy a magyar *kutya*, az angol *dog* vagy az olasz *cane* szavakhoz tartozó hangsor miért éppen a 'kutya' jelentést takarja, azt sem hasonlóság, sem bármiféle logika nem indokolja.

A nyelvi szintek. A nyelvi jelszernek van még egy fontos tulajdonsága, tudniillik az, hogy **hierarchikusan** szerveződik. A beszédhangok (vagy **fonémák**) alkotják a nyelv legalacsonyabb szintjét. Ezek még nem is igazán nevezhetők jeleknek, ugyanis a jelölőikhez (*b*, *f*, *a* stb.) nem tartozik jelentés; persze úgy tűnik, vannak közöttük olyanok, amelyeknek mégis van jelentése – például az *a* mint határozott névelő a magyarban, vagy éppen határozatlan az angolban –, de ne hagyjuk magunkat becsapni: az *aról* mint névelőről már nem mint fonémáról, hanem mint szóról beszélünk. A fonémák építőkövek, amelyeknek fontos szerepe van a legkisebb már jelentéssel bíró nyelvi egységek, a morfémák vagy szóelemek felépítésében; mi több, előfordul, hogy egy-egy fonéma megváltoztatásával az egész morféma jelentése megváltozik! Olyan úgynevezett minimális párokkal lehet illusztrálni ezt a jelenséget, mint a *bor* és a *por* – a hangalak csak a legelső fonéma egyetlen megkülönböztető jegyében, a zöngéességben különbözik (*a* *b* és a *p* zöngés-zöngétlen párok), mégis két különböző jelentésről, következőképp különböző jelekről beszélünk. Ezért is nevezzük a fonémákat **jelelemeknek**: csupán részei a jeleknek. A magasabb

szinteken pedig egyre összetettebb jeleket (vagy mondhatjuk úgy is: jelkapcsolatokat) találunk; a **morfémák** építik föl a **szavakat** (vagy lexémákat), a szavak a **szó szerkezeteket** (vagy szintagmákat), a szintagmák a **mondatokat**, a mondatok a **szöveget**. Vannak kutatók, akik a szavakat nem tekintik önálló szintnek, és olyanok is vannak, akik a bekezdést is beillesztenék a mondatok és a szövegek szintje közé – az egyszerűség kedvéért tekintsünk most el ezektől.

A szójelentés. Magát a jelentést sokféleképpen közelíthetjük meg. Ha csak a szójelentésre koncentrálunk, akkor beszélhetünk denotatív, konnotatív, szintaktikai, lexikológiai vagy akár pragmatikai jelentésről is. A **denotatív** jelentés más néven az elsődleges jelentés: egy valóságban létező dolog (jeltárgy vagy fogalom) a jelentés alapja: *katona* 'hadseregben szolgáló ember'. Amikor a szó bekerül egy bizonyos szövegkörnyezetbe, sokszor nem az elsődleges jelentése kerül előtérbe, hanem az elsődlegessel ugyan valamilyen szempontból (például hasonlóság alapján) összefüggésben lévő, de attól már különböző jelentés: *katonákra* 'kisebb, falatnyi darabokra' *vágtuk a szendvicset* – ez a **konnotatív** jelentés. A **szintaktikai** jelentés a mondatbeli szerepre utal (az előző példában a *katona* eredményhatározó, de egy másik mondatban lehetne akár alany, állítmány, tárgy vagy jelző is); a **lexikológiai** (szótári) jelentés tartalmazza a szó szokásos jelentéstartalmait és használati szabályait; végül a pragmatikai jelentés a szó felhasználási lehetőségeit hordozza.

A nyelvi jelrendszer áttekintésével ezen a ponton természetesen még közel sem végeztünk; például nem mondtunk semmit magukról a szabályokról. A nyelvten körébe tartoznak például a mássalhangzótorvények (mint a teljes hasonulás), a toldalékok kapcsolódási rendje vagy a mellé- és alárendelő szókapcsolatok vagy tagmondatok esetei; ezek tárgyalása azonban túlnyúlik e rövid cikk lehetőségein.

A tétel összegző leírása

A nyelv mint jelrendszer tehát hierarchikus módon építkező elemek és szabályok rendszere. A nyelvi jelek a mesterséges jelek körébe tartoznak, és jellemzően szimbolikusak. Egy-egy szó jelentése többféle szempont mentén is értelmezhető.